

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA PALU VE ÇEVRESİNDE MÜSLÜMANLAR İLE ERMENİLER ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

*In the Late of Nineteenth Century, The Relationship Between Muslims
And Armenians in Palu and Its Environs*

Doç. Dr. Oktay BOZAN¹

Özet

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermeniler lehinde ıslahat yapılması kararlaştırıldı. Bu durum Ermenilerin Vilayet-i Sitte'de bağımsız bir devlet kurma düşüncesini hayata geçirme talebinden kaynaklanmaktaydı. Bu durum asırlarca bir arada yaşayan Müslümanlar ile Ermenileri farklı kamplara itti. Bu süreçte Ermeni komiteleri ile Ermeni din adamlarının keskin politik tavrı ve bölgedeki Avrupalı devletlerin temsilcisi olan konsoloslukların Ermenileri himaye politikası Müslümanlarla Ermeniler arasındaki kadim ilişkilerin bozulmasına zemin hazırladı. Bu gelişmeler nedeniyle 1890-1900 yılları arasında başta doğu vilayetleri olmak üzere birçok vilayette Ermeniler ile Müslümanlar arasında ciddi huzursuzluklar yaşandı. Bu dönemde Diyarbakır vilayetine bağlı Palu kazası, İngiliz, Amerikan ve Rus misyoner ve konsolosluk görevlilerinin bölgede en fazla önem verdiği yerlerdendi. Bu nedenle Palu'da Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkiler birçok yerleşim merkezinden önce bozulmaya başlamıştır. Bazen din adamı ve konsolosluk görevlisi bazen de başka kılıklar altında Palu ve çevresine gelen kişiler bölgedeki Ermenileri Osmanlı idaresine karşı koymaya teşvik etmekteydi. Ermenilerin bu taşkınlıkları ve özellikle 1895 yılı yaz aylarından itibaren başta Diyarbakır olmak üzere çevre vilayetlerde meydana gelen olaylar Palu ve çevresine de sirayet etti. Bu nedenle Palu ve çevresinde de yer yer karışıklıklar ve olaylar meydana geldi. Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelen bu olaylarda her iki taraftan da hayatını kaybedenler ve zarara uğrayanlar oldu. Ancak Osmanlı Devleti aldığı tedbirlerle mağduriyetleri gidermeye ve ilişkileri normalleştirmeye çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Palu, Hibab Köyü, Ermeni Olayları, Kürt Aşiretleri, Misyonerler.

Abstract

Following the Ottoman-Russian war of 1877-1878, Treaty of San Stefano and Berlin Treaties were decided to reform the Armenians living in the Ottoman territory. This situation stems from the request of the Armenians to venerate the idea of establishing an independent state in Vilayet-i Sitte. These developments pushed Muslims and Armenians living together for centuries to different camps. In this process, Armenian committees and the Armenian patronage policy of the Armenian clerics, who are the representatives of the European states in the region and the sharp political attitude of the Armenian clerics, laid the foundation for the breakdown of the relations between the Muslims and the Armenians. Due to these developments, between 1890 and 1900, there were serious disturbances between Armenians and Muslims, in many

¹ Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları, oktaybozan210@gmail.com

provinces, especially the eastern provinces. During this period, the Palu country of Diyarbakir province was the place where British, American and Russian missionary and consular officers were most important in the region. For this reason, relations between Muslims and Armenians in Palu began to deteriorate before many settlements. Sometimes clericals and consular officers and sometimes in other costumes, Palu and its environs were encouraging the Armenians in the region to oppose the Ottoman rule. Since the summer of 1895, events in Diyarbakir and surrounding provinces have spread to Palu and its environs. For this reason, there have been occasional confusion and events around Palu and its surroundings. In these events, which happened between Armenians and Muslims, both sides lost their lives and became harmless ones. However, with the measures taken by the Ottoman State, the victims were trying to get away and normalize the relations. In this declaration, based on the Prime Ministry Ottoman Archives, In the late nineteenth century, The relations between Muslims and Armenians in Palu country will be discussed.

Key Words: Palu, Habab Village, Armenian Events, Kurdish Tribes, Missionaries.

Giriş

XIX. yüzyılın sonlarında Palu kazası Diyarbakır Vilayetine bağlı Maden/Ergani Madeni Sancağı'na bağlı bir yerleşim merkezidir. Palu ve çevresi Ermenilerin kayda değer bir nüfusa sahip olduğu bir yerdir. 1893 yılında Maden Sancağı'ndan Diyarbakır Vilayetine gönderilen nüfus kayıtlarına göre Palu kazasının toplam nüfusu 51.159 kişiden oluşmaktadır. Bunun 37.552'si Müslüman, 13.379'u Ermeni, 228'i ise Katolik'tir. Katolik olanların da Ermeni olduğunu dikkate aldığımızda toplam Ermeni nüfusu 15.507 kişi olmaktadır (Diyarbakır Salnameleri, 1999, IV: 166). Diyarbakır Vilayeti'nin kuzey ucunda 3376 kilometre kare olan Palu kazası 1 kasaba, 9 nahiye ve 323 köyden oluşmaktadır. Bu köylerin 278'i Müslim, 21'i gayrimüslim, 15'i karışıktır (Diyarbakır Salnameleri, 1999, V: 206).

Diyarbakır, Harput, Bitlis ve Erzurum vilayetlerine komşu olan bir yerleşim merkezi olması, coğrafi konumu, demografik yapısı ve idare şekli açısından kendine özgü şartları bünyesinde barındırmaktaydı. Bu özellikler Palu'daki Müslüman ve Ermeniler arasındaki münasebetlerin çok kırılgan bir şekle sahip olmasına neden olmuştur. Misyoner kayıtlarında, konsolosluk raporlarında ve hatta Osmanlı arşivlerinde müslim-gayrimüslim ilişkisi bağlamında en fazla adı geçen yerlerden birisi de Palu olmuştur. Bu kapsamda sadece Başbakanlık Osmanlı arşivlerinde 100'ün üzerinde arşiv belgesi mevcuttur.

1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Vilayet-i Sitte'de Ermeniler lehine bir takım ıslahatlar yapılması ve bu ıslahatların İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve Avusturya-Macaristan gibi devletler tarafından takip edilmesi kararlaştırılmıştı. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde başta İngiltere, Fransa ve ABD konsolosluklarının yönlendirmeleri, misyonerler, kiliseler ve komitelerin teşvik ve destekleriyle

neticesinde vilayet-i sitte'nin birçok vilayet ve kasabasında bir takım huzursuzluklar ortaya çıkmaya başlamıştır².

Büyük bir sarsıntıya neden olan Osmanlı-Rus Savaşı, sonrasında Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan tüm Ermeniler arasında “Bağımsız bir devlet kurma” düşüncesi yeşermeye başladı. Ermenilere göre olayların gelişi ve Osmanlı Devleti'nin zafiyeti bunu yapmaya tam elverişliydi. Balkanlardaki Hristiyanlar gibi, biz de Osmanlı'dan ayrılarak kendi bağımsız devletimizi kuralım” düşüncesi taraftar topladı. Derinden derine, gizliden gizliye bu fikir aşılandı. Nitekim önlerindeki örnekler çok açıktı. Osmanlı'dan ayrılarak bağımsızlık ilan eden Yunanistan, Bulgaristan, Romanya ve Karadağ Ermeniler için iyi birer örnekti. Bunları gördükçe, o zamana kadar bağlı kaldıkları devlete başkaldırma planlarını geliştirerek uygulamaya koydular.

Palu ve çevresindeki Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki huzursuzluklar ve çatışmalar bu genel değerlendirmeden bağımsız değildir. Bu nedenle Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin bozulmasına neden olan etmenleri anlamak için öncelikle Ermeni meselesine sebep teşkil eden genel nedenlere ve bunların sahadaki yankılarına bakmak gerekmektedir. Burada genel sebepler bağlamında misyonerlik çalışmaları, Ermeni komitelerinin faaliyetleri, büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları ile Müslümanların siyasi gelişmelere bakışı, Ermenilerin beklentileri ve her iki toplum arasında meydana gelen huzursuzluklar ele alınacaktır.

1. Ermenileri ile Müslümanlar Arasındaki İlişkilerin Bozulması

Ermeni komitacılar ile Vilayet-i Sitte'de görev yapan misyonerler, Ermenilerle ilgili Avrupa ve Amerika basına gönderdiği asılsız veya abartılmış haberlerle Batılı devletlerin dikkatini çekmeye ve Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya zorlamaktaydı. Nitekim Kasım 1889'da Mamuretü'l-aziz Vilayeti dâhilindeki yedi Ermeni köyünün Kürtler tarafından yağmalandığı ve yakıldığı yönünde Daily News gazetesinde haber yapılmıştır. Ancak Sadaret Makamı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 29 Ocak 1890 tarihli cevabi takirde, bu konuda Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinden alınan yazılarda “neşriyat-ı vaka'nın” kesinlikle doğru olmadığı bildirilmiştir. Vilayetten gelen bu yazıların yanı sıra Sadaret, bu iddiaları bir de Ermeni Piskoposluğu'ndan sorulmuştur. Sadaret'e gönderilen tezkirede; “öyle bir vakanın zuhuru külliyyen bî esas olduğu, teba-i şahanenin emniyet-i kâmile içinde bulundukları” açıkça ifade edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1695/80).

1890 yılından itibaren Ermenilerin özellikle doğu vilayetlerinde huzursuzluk çıkarmaya çalıştığı ve bu yönde planlar yaptığı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Sadaret'in 24 Temmuz 1890 tarihinde, Erzurum, Sivas, Van,

²Amerikan misyonerlerin Harput'taki durumu ve Ermenileri Türklere karşı isyan etme konusunda tahripkâr tutumları hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, ‘XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri’, Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler), c.3,s.1,(Elazığ, 1989),s.119-137.

Bitlis, Ma'müret'ül Aziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderdiği bir yazıda, Müslümanların camide bulundukları sırada Ermenilerin, bir saldırı yapmayı planladıkları bildirilerek bu tür olaylara karşı ilgili vilayetlerin dikkati çekilmiş ve gerekli tedbirleri alması istenmiştir (BOA, Y. Mtv, 44 / 54). Bu günlerde Diyarbakır Valisi Hasan Bey'in Sadaret'e gönderdiği 8 Ağustos 1890 tarihli takirde ise, Harput'daki Ermenilerden birisinin Diyarbakır Ermenilerinden birisine yazdığı bir mektupta; bu aralık pek dağınık bulunulmayıp oldukça toplu bulunulması tavsiye ve ihtar olunduğu ifade edilmektedir (BOA, Y.A.HUS, 237/94; BOA, Y.PRK. ZB. 16/33).

Vali Hasan Bey tarafından Sadaret'e gönderilen 17 Aralık 1890 tarihli yazıda vilayetin her tarafında asayiş ve emniyetin mevcut olduğunu ancak bu sabah Maden Mutasarrıflığı'ndan alınan telgrafta Palu kazasında Ermenilerle Müslümanlar arasında bir takım problemler olduğu şöyle ifade edilmiştir:

“Palu kazasında bulunan Ermeni milleti oradaki İslamların silah sedasına gelip bir fesad çıkarmak maksadıyla leyle mahalleler arasında iki yüz kadar tüfenk endah etyedikleri ve men'leri için gönderilen zaptiyelere itâle-i lisan (kötü söz) ile birisinin yakasını yırttıkları iş'ar olunmuştur”. Bu durumun haber alınması üzerine zaman kaybedilmeden Palu kaymakamını telgraf başına çağıran ve gelişmeler hakkında bir bilgi alan Vali Hasan Bey, *“asayişin muhafazasına fevkalade itina olunması tavsiye”* etmiştir. Palu kaymakamı, silah atanların çok sayıda kişi olduğunu ancak bunlardan sokaklarda silahlı dolaşanlardan on üç kişinin derdest edilerek mahkemeye sevk edildiğini aktarmıştır. Bunun yanı sıra bu konuda yapılan ilk tahkikata göre sokaklarda silah atan Ermenilerin bu şekilde davranmalarının nedeninin bir hırsızlık hadisesi olduğu beyan edilmesine rağmen tahkikatın derinleştirilmesi ile işin mahiyetinin anlaşılacağını ve iletileceğini beyan etmiştir (BOA, Y. A. HUS, 242/13, s. 2; BOA, Y. PRK. UM, 20/11, s. 1).

Bir gün sonra Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda benzer ifadelere yer verilmiştir. Bu konuda hakkında her ne kadar tahkikatın derinleştirilip, olayın mahiyetinin bildirileceği dile getirilmişse de bun dair her hangi bir rapora rastlanmamıştır. Ancak mevcut belgelerde *“Ermeni milleti fesat çıkarmak maksadıyla bazı mahalleleri arasında”* aralıksız silah attıkları ve olayı teskin etmek maksadıyla gelen zabıtaya da kötü davranıldığı dile getirilmiştir (BOA, DH. MKT, 147/34, s. 1). Palu kazasında Ermeniler ile Müslümanlar arasında daha sonraki yıllarda devam edecek olan huzursuzluğun bu hadise ile başladığını söylemek mümkündür.

Diyarbakır'dan Sadaret'e gönderilen 14 Haziran 1891 tarihli yazının mahiyeti bu konuda ile ilgili olmalıdır. Buna göre *“15 Aralık 1890 gecesi Palu kasa-basının Ermeni mahallelerinde külliyetle silah atan ve mahal-i asayiş sair gün harekâtta bulunmuş”* olup Maden Hapishanesinde tutuklu bulunan on beş Ermeni'ye dikkat çekilmiştir. Bidayet Mahkemesinin kararına göre bunlardan Keşiş Kigork ve Kayserilioğlu Asadur ile diğer altı kişiye Ceza Kanunu'nun 14.

Maddesi gereğince yedişer sene müddetle kalabend edilmelerine ve diğerlerinin serbest bırakılmasına karar verildiği bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 1848/79, s. 1). Bütün bunlara rağmen bahse konu kişilerin sadece Müslüman mahallesinde silah atarak toplumda heyecan yaratmak mı olduğu yoksa arazi veya siyasi sebeplerden kaynaklanan bir mesele mi olduğu yine dile getirilmemiştir.

Bu süreçte komitacıların ve misyonerlerin propagandaları neticesinde Ermenilerin silahlanmaya başlaması bölgede nüfusun kahir ekseriyetini oluşturan Müslümanları rahatsız etmeye başlayacaktır. Bu durumu Diyarbakır İngiliz Konsolos Thomas Boyacıyan'ın Hampson'a gönderdiği 13 Nisan 1891 tarihli telgrafta görmek mümkündür. Kendisi de bir Ermeni olan ve daha sonra Harput İngiliz Konsolosluğuna atanacak olan Boyacıyan'ın Harput Konsolosu J.L. Barton'dan aldığı raporu aynen aktarmaktadır:

Harput ve Palu çevresindeki Ermeniler arasında tehlikeli gelişmeler meydana gelmektedir. Bu ilkbaharda çok sayıda köyü ziyaret ettim. Ermeniler arasında geleceğe dair büyük bir beklenti bulunmaktadır. Ermeniler önemli ölçüde silahlanmaktadır. Bağımsızlığı elde edebilmek için kanlı bir mücadeleye ihtiyaçları olduğunu söylemektedirler. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu bahar onların yardımına geleceğini inanmaktadırlar. Yabancı subayların komutasında 100.000 Ermeni'nin silahlandırıldığını ve ilkbaharda Türkler üzerine harekete geçeceklerini söylemektedir. Birkaç öfkeli kişinin yanlış raporlarla bu ülkedeki Ermenileri tahrik edeceğinden korkuyorum. Ermeniler gittikçe Müslümanlarla ilişkilerini yarıyorlar. Buradaki köylerde iki toplum arasında büyük bir güvensizlik ve kaygı hali söz konusudur. İki hafta önce Ashuntsik ve İçme gibi bazı yerlerde Müslümanlar Hristiyanları açıkça tehdit ettiler. Hristiyanlar silahlanmakta ve büyük devletlerin yardımını beklemekteler. Bu durumda iki toplum arasında en küçük bir hadise felaketle sonuçlanabilir (Şimşir, 1989, III: 61).

Thomas Boyacıyan, benzer durumların birçok yerde söz konusu olduğunu, Rusya'da veya başka ülkelerden kimliğini gizleyerek gelen Ermenilerin, bu ülkedeki aldatılmış Ermenileri kışkırtmaya çalıştıklarını, hiçbir amaca hizmet etmeyecek bu aptalca hareketlerin Ermenileri tahmin edilemeyecek tehlikelere atacağını söylemektedir (Şimşir, 1989, III: 62). Büyük devletlerin Ermenileri tahrikleri ve Osmanlı Devleti'ni Ermeniler lehine ıslahat yapmaya zorlaması başta Kürtler olmak üzere bütün Müslümanları rahatsız etmektedir. Ermenilerin, "Ermenistan" diye tanımladıkları ve özerinde bir devlet kurmayı hayal ettikleri Vilayet-i Sitte'de en fazla Kürtlerin bulunması doğal olarak en fazla Kürt aşiretlerinin geleceğini etkilemekteydi. Bu nedenledir ki Ermenilerin zaman zaman yaptıkları kışkırtmalar ve çıkardıkları olaylar nedeniyle bir takım Kürt aşiretleri bölgedeki bazı Ermeni köylerine ve kasabasına saldırılarda bulunmuşlardır (Sungurluoğlu, 1958, I: 158).

Bu arada kaza iadesinde bulunan bir takım Ermenilerin görevlerini suiistimal ettikleri sadece Müslümanlar tarafından değil Ermeniler tarafından da

şikâyet konusu olmuştur. Bu amaçla Palu kazasına bağlı Nuhteri köyü Hristiyan ahalisinin imzasıyla Ağustos 1892’de Sadaret’e gönderilen şikâyet dilekçesinde Palu kazası Sandık Emni Kığork Efendi’nin oğlu Boğos Efendi’nin Meclis-i Bidayet Mahkemesi azalığına seçilmemesi istenmiştir. Babasının sandık emniyeti döneminde birçok haksızlığa neden olan Boğos Efendi hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “*Palu kazası eski sandık emni Kığork Efendinin mahdumu Boğos Efendi’nin pederinin memuriyeti zamanında irtikâbât ve sû-i istimâlâtı ve ahali hakkında tecâcüzât ve taddiyâtta bulunduğundan ve şimdi Meclis-i Bidayet Mahkemesi azalığı için intihaba dâhil edilip hâlbuki bu kişi azalığa tayin olursa nüfuz-ı memuriyeti sû-i istimal ile mezâlim vakasını bir kat daha teşdîd edecektir*” (BOA, BEO, 56/4166, s. 2).

2. Hibab Köyü Toplantısı

1894 yılına gelinde Palu ile ilgili şikâyetlerin arşiv belgelerine daha fazla yansıdığı görülmektedir. Bu dönemde Palu kazasında en fazla adı geçen yer tamamen Ermenilerin sakin olduğu Hibab köyüdür. Hibab köyü XIX. yüzyılın sonlarında Mamuretülaziz, Diyarbakır, Erzurum ve Bitlis vilayetlerindeki Ermeni hadiseleri ile ilgili birçok belgede yer almıştır. Burasının özellikle Ermeni komiteleri ve misyonerler açısından önemli bir yer olduğu ve bu nedenle önemli bir üsse çevrilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Palu merkezinden müteaddit imza ile Sadaret’e gönderilen bir telgrafta Hibab köyündeki bir takım zararlar faaliyetlere değinilmiştir. Sadaret’ten Diyarbakır’a gönderilen 14 Ocak 1894 tarihli yazıda şikâyetin mahiyeti şöyle ifade edilmiştir: “*Memleketlerince maznûn-ı sû-i erbâbdan olmalarıyla firaren vilayet-i celileleri mülhakatından Palu kazasında bulunan Çemişgezekli Kazaros ve Vartan Efendiler ile Hibab köyünde ikamet etmekte olan Harputlu Demirciyan’ın meşhûd olan etvâr ve harekât-ı gayrimarziyeleri hasebiyle orada kalmaları mahzûrdan gayri salim olamayacağından*” bu kişilerin memleketlerine iadeleri istenmiştir (BOA, BEO, 343/25675, s. 1).

Bu arada Vilayet-i Sitte’de kurulan Avrupa devleti konsolosluklarının gelişmeleri takip etmekten ziyade her fırsatta Ermenileri, Osmanlı Devleti aleyhine tahrik ettiği görülmektedir. Nitekim Adliye ve Mezahip Nezareti’nden 18 Kasım 1894’de Sadaret’e sunulan bir raporda, Palu’nun Hibab köyünde toplanan Ermenilerin İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları ile irtibat kurdukları, Rus ve İngiliz uyuğundan yedi kişinin bir vakitten beri Ermenilerin yerleşim alanlarında dolaştıkları dile getirilmektedir. Ermenilerin ihtilal cemiyetleri kurdukları, Ermeni Patrikhanesi’nin de bir takım olumsuz telkinlerde bulunduğu ve isyandan önce yukarıda bahsedilen devletlere bağlı konsolosların bazı Ermeni ihtilalcilerinin toplantılarına katıldıkları tutuklanan Ermeni ihtilal komitecilerinin ifadelerine dayanılarak aktarılmaktadır. Bu ifadelerden birinde : “*...bu devletten usandık, İngiliz konsolosu buradadır ne yapmak lazım ise hemen yapıp kurtulalım...*” dedikleri yer almaktadır. Bir başka ifadede Hamparsum adlı Ermeni, bu toplantılardan birinde 1895’teki

olayların programını şu sözlerle ortaya koymaktadır: “...kan dökünüz, İngiliz Devleti hudutlarınızı tayin edecektir” (BOA, A.MKT. MHM, 750/13).

Habab köyünde ve Bitlis vilayetinde meydana gelen toplantılarda birçok konsolos ve görevlisinin yanı sıra, önde gelen Ermeni devlet memurlarının da bulunduğu yapılan tahkikatlardan anlaşılmaktadır. Hibab köyünde yapılan toplantılarda alınan kararların ve oluşturulan planların açığa çıkarılması konsolos görevlilerinin ve Protestan mektebine devam eden görevlilerin sorgulanması ile mümkün olmuştur. Ancak böylesine bir kritik dönemde bu kadar kişinin yanı sıra, konsolosların ve misyonerlerin sorgulanması mümkün değildi. Çünkü en küçük bir olayda İngiliz³, Fransız, Amerikan ve Rus Sefaretleri söz ve güç birliği yaparak Osmanlı Devletini sıkıştırmakta ve hükümetler üzerinde ciddi bir diplomatik baskı uygulamaktaydı (BOA, A.MKT. MHM, 750/13).

İngiliz Seyyahı H. F. Tozer, Mamuretü'l-aziz Vilayeti'nde meydana gelen hadiseler bir süre önce Amerikan Fırat Koleji'ni ziyaret etmiş ve bu sırada Dr. Barnum ile beraber vilayetteki misyonunun önemli bir azası olan Mr. Wheeler ile görüşme yapmıştır⁴. Tozer, bu görüşme sırasında Misyoner Mr. Wheeler'in “bugün veya yarın İngilizlerin Ermenistan idaresini deruhte etmelerine şiddetle taraftar olduğunu, bölgeye gönderilen konsolosların devletin temsilcisi mevkiini deruhte edeceklerini” açıkça ifade ettiğini yazmaktadır (Sungurluoğlu, 1958, II: 91).

Anadolu ve Vilayet-i Sitte'de huzursuzlukların arttığı bu dönemde Büyük devletler Ermenistan'ın kurulması için birçok yönden çalışma içerisine girdiği anlaşılmaktadır⁵. Bir yandan misyonerlik ve konsolosluk çalışmaları ile Erme-

³ On yıldan fazla bir süre Diyarbakır İngiliz Konsolos vekilliği görevini yürüten ve bu görevden sonra Harput İngiliz Konsolos vekilli olarak görevlendirilen Tomas (Boyacıyan) Efendi Protestan papazı olup ve aslen Ermeni'dir. H.1302 (1884-1885) Salname-i Diyarbakır, Haz: Ahmet Zeki İzgören, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, c. III, s.350; H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbakır, c. IV, s.60

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Ulutürk, *Harput'ta Bir Misyoner: Crosby Howard Wheeler (1823-1896) ve A Bouquet From Our Missionary Garden (Misyoner Bahçemizden Bir Demet) Adlı Eseri Üzerine*, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Fırat Üniversitesi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s. 33-64.

⁵ Bu amaçla görevlendirilen kişilerden birisinin de Rus asıllı Vasilif Pasadayn olduğu görülmektedir. Bu durumu IV. Ordu Komutanı Mehmet Zeki Paşa 14 Ağustos 1895 tarihli telgrafında şöyle ifade etmektedir; Vasilif Pasadayn namındaki bir Rusyalının refakatinde bir Müslüman tercüman olduğu halde Kars'dan hareketle Erciş, Van, Bitlis, Muş ve Hınıs hattını takiben Erzurum'a ve oradan da Erzincan'a dün ulaşmıştır. Şehirde ilk mülakatında kendisinin doktor olduğunu taharri ve teftiş için Dersim yoluyla Harput'a ve Harput'tan Sivas, Konya, Sis ve Adana'ya gideceğini ve orada sefaretten verilecek emre intizar edileceğini beyan ve ifade etmişti. Bugün görüşmek arzusunda bulunduğunu tercümanı vasıtasıyla ifade etmesiyle tekrar mülakat olundu. Konuşma esnasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Rus Sefiri tarafından memuren gönderilmiş olduğunu ve esas memuriyeti İngiltere devletinin talebi veçhiyle Van, Bitlis, Erzurum, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinin bir vilayet haline getirilerek bir komiser atanması ve ahalinin çoğunluğuna göre mutasarrıf ve vali muavinlerinin ve zabıtanın bir kısmının Ermenilerden tayini gibi meselelerin bu vilayetlerce kabil-i tatbik olup olmadığını tetkik ve tahkikattan ibaret olduğu ve şimdiye kadar gezdiği yerlerde Kürtlerden vesâir ahali-i İslamiye'den

nilerin sırtını sıvazlanırken, diğer yandan bölgeye yetkililer göndermek suretiyle durum tespiti yapmaya çalışmaktaydılar. Bu dönemde Avrupa Ermenilerle ilgili basılan eserlerde ve neşredilen makalelerde Vilayet-i Sitte “*Ermenistan*” diye isimlendirilmektedir (BOA, MF. MKTM, 499/43).

3. Arazi İhtilafları

1895 yılına girildiğinde Palu kazasının gündemini en fazla meşgul eden hususun kazadaki beyler ile bazı Ermeniler arasındaki arazi ihtilaflarıdır. Bu konudaki şikâyetlerde her iki tarafında haklı olduğunu kanıtlamak için büyük bir çaba gösterdiği ve bu amaçla Sadaret’e kadar şikâyetlerin intikal ettiği görülmektedir. 1895 yılının yaz aylarında artık Palu ahalisinden bazılarının “*sû-i halleri cihetiyle bir müddet haric-i vilayete çıkarılmaları*” gerektiği Maden Mutasarrıflığı tarafından vilayete önerildiği görülmektedir. Bu kişilerin başında Palu beylerinden Tahir Efendi gelmektedir. Nitekim Diyarbakır Vali Vekili Enis Bey’in Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 11 Nisan 1895 tarihli yazısında bu durumu “*bir an evvel Palu’dan teb’idlerine lüzum-ı kat’i olmağla...*” şeklinde ifade ederek bu kişiler hakkında nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği hakkında bilgi istenmiştir (BOA, DH. ŞFR, 190/40, s. 1).

Bu bilgilerden hareketle Palu’da bazı Kürt beyleri ile bazı Ermeniler arasındaki gerginliğin giderek tırmandığı, bu nedenle kazada tansiyonun düşmesi amacıyla bir süreliğine de olsa olayın tarafı olan kişi ya da kişilerin kaza dışına çıkarılması istenmiştir. Harput merkezinden Palulu birkaç Ermeni’nin “*atabe-i ulyaya*” çekilen şikâyet dilekçelerinde “*ümera-yı mahalliye*”den yakınıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa’nın Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 25 Temmuz 1895 tarihli yazısında, Maden Sancağı’nın eski mutasarrıfı olup bu günlerde Süleymaniye’ye giderken Diyarbakır’da Enis Bey ile görüşen Abdurrahman Paşa’nın bu konudaki bilgisine yer verilmiştir. Abdurrahman Paşa, bu şikâyetlerin bazı beyler ile Hibab köyündeki Ermeniler arasındaki arazi davasından kaynaklandığını dile getirmiştir. Vali Vekili Enis Bey, gayet sahih ve salim bir surette tahkikat icrasıyla şikâyetin açığa çıkarılması gerektiğini Maden Mutasarrıflığı’na yazdığı dile getirmiştir (BOA, DH. ŞFR, 176/77, s. 1).

Enis Bey’in Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 1 Ağustos 1895 tarihli raporda ise Palulu birkaç Ermeni’nin ümera-yı mahalliyeden Şerif ve Teyfur Bey hakkındaki şikâyetlerin mahiyetini ortaya koymak amacıyla Maden Tahrirat Müdürü Yusuf Efendi’nin bizzat görevlendirildiğini dile getirmiştir. Maden’den Palu’ya giden Yusuf Bey’in yaptığı tahkikatta; Hibab köyünde bulunan seksen

ve me’murin-i askeriyeden fevkalade hürmet gördüğünü teşekkür ederek beyan etmekle beraber Ermenilerin iddialarının kâmilan hilâf-ı hakikat olduğu ve bunların İngiltere’nin teşviklerine kapılmış oldukları icra eylediği tahkikat ile sabit bulunduğunu ifade etmiştir. Bu dönemde Avrupa Ermenilerle ilgili basılan eserlerde ve neşredilen makalelerde Vilayet-i Sitte “*Ermenistan*” diye isimlendirilmektedir. BOA, Y.PRK. ASK, 106/12

beş parçadan (kıt'adan) ibaret bir arazi meselesinden dolayı Şerif Beyle müştekilerden Haçaturyan ve Vartan Kaprilyan'ın aralarında yaşanan ihtilafın mahkemeye intikal ettiğini ancak mahkemede Haçaturyan ve Vartan Kaprilyan'ın bu meselede haksız çıkması üzerine ihtilafın büyüdüğü Çubukçuzade Said Efendi'nin dahi Şerif Beye vekâlet eylemesi Likyan Agop, Paşalyan Vartan ve Demirciyan adlı kişilerin de bu işin içinde olduğu dile getirilmiştir. Bu arazi meselesi nedeniyle taraflar arasında meydana gelen husumet ve devam eden mahkemeler yeni itirazlara sebebiyet vermiştir (BOA, DH. ŞFR, 176/132; BOA, DH. MKT, 411/73).

Bu süreçte Demirciyan adlı kişinin bu meseleden dolayı Palu'da huzursuzluk çıkarmaya devam ettiği ve bu nedenle bu kişinin Palu'da ikameti mahzurlu görülerek Harput'a gönderilmesi istenmiştir. Enis Bey'in 6 Ağustos 1895 tarihli yazısında; Palu'dan gelen yazıya istinaden Demirciyan'ın "*tefev-vühatla erbab-ı mefâsidi cüretlendirmekte*" olduğuna dikkat çekilerek bunun gerekliliği dile getirilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 177/28, s. 1). Bu süreçte Ermenilerin Kürt beyleri ve idarecilere yönelik şikâyetlerinin arttığını görmek mümkündür. Agop ve arkadaşlarının Sadaret'e çektiği dilekçede Palu kazası mahkeme-i bidayet azasından İbrahim ve Rüştü Beylerin adam darp etmek ve ahaliden akçe toplamak vesaire gibi fiillerinden bahisle adaletin tesisi istenmiştir. Bu konudaki şikâyetleri zaman kaybetmeden Diyarbakır Vilayeti'ne yazan Sadaret, Agop ve arkadaşlarının belirttiği iddialar sahih ise bu kişilerin yaptığı gayri caiz hallerin tahkik ettirilerek gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, DH. MKT, 409/55, s. 1). Enis Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 11 Eylül 1895 tarihli telgrafta Palulu iki Kürt beyi aleyhinde vuku bulan şikâyet üzerine yapılan tahkikata değinilmiştir. Enis Bey, Hibab köyü "*Ermenilerinin öteden beri hâdim oldukları fikr-i muzır saikasıyla ümerayı mahalliyeye aid*" arazilere el koyarak bu kişilerin "*medar-ı maişetini ihlal*" ettiklerini dile getirmektedir (BOA, DH. ŞFR, 179/82, s. 1-2). Bu arada Vali Vekili Enis Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Eylül 1895 tarihli telgrafta Palu'da Kürt beylerinden şikâyet eden Ermenilerin "*müfteriyatı*" üzerine Adliye Nezareti'nin emri üzerine başlatılan tahkikatın tamamlandığı ve keyfiyetin İstinaf Müdde-i Umumiliği tarafından Adliye Nezareti'ne gönderildiği belirtilmiştir. Vali Vekili Enis Bey, Ermenilerin iddiaların asılsız olduğuna dikkat çekilmekle birlikte bu şekilde sürekli asılsız iddialarla huzuru bozan kişiler hakkında yaptırımında bulunulmasını şöyle ifade etmiştir:

"Palu'da Ermenilerin bir müddetten beri eskâr-ı bedhahane bir fikirle hizmet eyledikleri tahkikat-ı maruzat-ı saire ile malum olup, bunların bir hadd-i te'dip görmezler ise işi bütün bütün çığırından çıkaracaklarından müşteki müfteriler hakkında kanunen mücazatlarının icrası zımında nezarete emr itası maruzdur" (BOA, DH. ŞFR, 180/6, s. 1; BOA, DH. MKT, 432/25, s. 1).

Palu'ya bağlı Yeniköy'de Hacı Tahirbeyzade Şükrü Bey ile bazı Ermeniler arasında meydana gelen arazi kavgaları uzun süre kazanın gündemini meşgul etmiş, her iki taraf da kendi haklılığını ispatlamak için Sadaret'e kadar şikâ-

yetlerini iletmiştir. Bölgede Ermeni hadiselerinin meydana geldiği veya meydana gelmeye başladığı bir süreçte meydana gelen bu tartışmalar her iki tarafında gerilmesine neden olmuştur. Palulu Hacı Tahirbeyzade Şükrü imza-sıyla Sadaret'e gönderilen 15 Eylül 1895 tarihli arzuhalde Palu kazasındaki Yeniköy'de mutasarrıf olduğu araziye elinden almak için bazı Ermenilerin hanesine hücum ile tehditlerde bulunduklarından bahisle bu konudaki rahatsızlığını dile getirmiştir (BOA, Y. PRK. BSK, 43/22, s. 1). Enis Bey tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 17 Eylül 1895 tarihli yazıda; Şükrü Bey ile Ermeniler arasında yaşanan sıkıntılara değinilmiştir. Palu Palu ümerasından Şükrü Bey'in mutasarrıf olduğu arazi nedeniyle Yeniköy köyü Hristiyanlarının aralarındaki meydana gelen husumet nedeniyle gerek Şükrü Bey ve gerek Hristiyanlar tarafından iddia olunan münazaadan dolayı gönderilen memur marifetiyle yapılan tahkikatta her iki tarafın da adamlarında "eser-i darb ve cerh meşhud" olduğu ancak husumetin büyük ölçüde Ermenilerin adi desiseleriyle Müslümanlara "nezâ" çıkarmak fikr-i mahsusundan müsteban olduğu" Maden Mutasarrıflığı'nın vilayete gönderdiği yazıda dile getirilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 180/32, s. 1).

4. Evrak-ı Muzırra'nın Açığa Çıkarılması

Hibab köyü Ermenileri'nin büyük devletlerin sefaretlerine yazmış olduğu bir mektup da uzun süre kaza ve vilayet gündemini meşgul etmiştir. Devlet yetkilileri tarafından ele geçirilen bu mektup içeriği nedeniyle "*mektub-ı muzır*" olarak adlandırılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'den 28 Ağustos 1895 tarihinde Sadaret'e gönderilen bu mektubun içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre Hibab köyünden bazı kişilerin Harput'a gelen bir ecnebiye verilmek için bir evrak tanzim ettiği, bu evrakta Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden doyulan hoşnutsuzluk dile getirilmiştir. Bu ecnebinin Ermeni köylerini dolaşarak Ermenilerden bilgi aldığı, onlarla ilgili kayıtlar tuttuğu belirtilmiştir. Bu konudaki tahkikatın devam ettiği, elde edilecek başka bilgilerin aktarılacağı iletilmiştir. Bu arada Maden Mutasarrıflığı'ndan gelen telgrafta Erzurum'a tabi Kiği kazası zaptiyelerinden Ali adındaki birisinin zapt edilen ifadesinde konu ile ilgili yine bilgilere ulaşıldığı görülmektedir. Buna göre Palulu olup Kiği'da telgrafhanede çalışan bir şahıs tarafından verilen ihbarda bir Ermeni'nin elinde tutulan dört kıta evrakta sekiz yüz kadar köy muhtarlarının mühür ve imzasının bulunduğu söylenmiştir. Bu haberin işitilmesiyle Hibablı Varcebet Nişan adındaki bir "*müfsidin*" Lice, Silvan, Siirt taraflarında "*ihbar-ı vukuât ile umum-ı fesâd ekmek üzere*" gece vakti hareket ettiğinin haber alınması üzerine harekete geçilmiştir. Varcebet Nişan yolda iken yakalanarak sorguya alınmıştır. Erzurum Vilayeti'nden gelen bir başka telgrafta ise Kiği'da ele geçirilen "*evrak-ı muzır*" arasında Hibablı Varcebet Nişan tarafından Kiğili Bedros'a gönderilmiş mektup olduğu, bu nedenle Nişan'ın hanesinin taharrisine lüzum gösterilmekle mahalline tebligat-ı lazıme icra kılındığından onun da neticesi daha sonra bildirileceği dile getirilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 179/82, s. 1-2).

Vali Vekili Enis Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Eylül 1895 tarihli yazıda Hibab köylü Ermeniler tarafından tertip edilip Ermeni köyleri dolaştırılarak imzalanan ve Varcebet Nişan tarafından Kığı kasabasında Bedros adlı kimseye gönderilirken ele geçirilen evrakın mahiyeti hakkında başlatılan mahalli tahkikat devam ettiği dile getirilmiştir. Kığı kaymakamının yazısı üzerine Palu kaymakamlığından gönderilen telgrafta göre Maden Mutasarrıf Vekâletinden bugün gelen telgrafta söz konusu evrakta Hibablı Kırkban Karabet, Kösyen Nişan, Paşayan Hamfağ ve Tibeklekyan tarafından Kığı'da Bedros Tarfin ve Ermeni Mektep Müdürü Opderis ile Harputlu Simon'a hitaben yazılı "*fesadâmez*" dört mektup ile bunlarda münderiç ve İngiltere, Rusya ve Fransa devletlerinin İstanbul'daki sefirlerine hitaben yazılı belgede Palu'da yirmi kadar Ermeni köyleri ahalisine Palu merkez kasabası papaz, muhtar, ihtiyar meclis azası ve ahalisinin mühürleriyle mühürlü ve el yazılarıyla yazılmış bulunan dört kıta evrak olduğu Nişan, Agop, Vartan ve Karabet'in ele geçirilmesiyle Kığı'ya gönderilmeleri istenmiştir. Bu kişilerin Palu'ya alınarak gözaltında tutulması ve gerekli tahkikatın icrası cevaben yazılmıştır (BOA, DH. ŞFR, 180/10, s. 1). Bir gün sonra Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Vercabet Nişanyan ile arkadaşlarının Kığı'ya gönderilip gönderilmemesi hakkındaki bakanlığın görüşü sorulmuştur (BOA, DH. ŞFR, 180/15, s. 1).

Bu kişilerin tutuklanarak hapsedilmesinin Sefaretleri harekete geçirdiği ve bunun Hariciye Nezareti üzerinden baskı kurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum üzerine Sadaret Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerinden tutuklu Ermenilerin durumu sormuştur. Erzurum Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 29 ve 30 Ekim 1895 tarihli yazılarda Palu'da tutulup Kığı'ya gönderilen Ermenilerinden dörder kişinin sefaretlere müracaatlarından dolayı hapsedildikleri bu dört şahsın tevkifi "*evrak-ı fesadiyeye*" mebni olduğu, bu dört Ermeni'nin hapsinin "*delâil ve ihbarat-ı kanuniye ile tahakkuk eden teşebbüsat-ı fesadiyelerinden dolayı hey'et-i ithamiyece verilen karara müstenid*" olduğu dile getirilmiştir (BOA, A.) MKT. MHM. 609/28, s. 2).

5. Palu'da Ermeni Olayları

Özellikle 1894-1895 yılları içerisinde Palu'da yapılan gizli toplantılar, misyonerlerin ve Ermeni din adamlarının tahriki, büyük devletlerin bölgedeki konsolosluk görevlilerinin sorumsuz ve maksatlı tutumları ve bazı Kürt beyleri ile Ermeniler arasındaki arazi ihtilafları Palu'da kırılgan bir vaziyet oluşturmuştu. Bu arada çevre vilayetlerde ve bölgede yer yer meydana gelen çatışmaların yankıları ile Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu acziyet Palu'da da karışıklıkların meydana gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler hem Müslümanlar hem de Ermeniler arasında kaygılı bir ortamın meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim bu yıllarda çocuk yaşta bulunan ve olaylara kısmen şahit olan İshak Sungurluoğlu, "*Harput Yollarında*" adlı eserinde bu durumu şöyle ifade etmektedir: Harput'ta her an bir hadise patlak vereceği kaygısı Ermenileri de Türkleri de korku ve heyecan içerisinde bırakmıştı. Halk, ne olup biteceğinden habersizdi. Her dakika bir haber çıkıyor, gâh Kürtlerin

hücum edecekleri, gâh Ermenilerin taarruzuyla Türkleri kesecekleri haberleri, Harput üzerinde derin ve fena akislerle huzursuzluk yaratıyordu. Bu yüzden günlerce, haftalarca evlerin kapıları açılmadığı gibi, Fırınlara ve birkaç bakkal müstesna bütün çarşı pazar kapalı kaldı. Şehirde az miktarda ve ara sıra devriye gezmekte olan bir kısım zaptiye varsa da bunlar herhangi bir baskın ve mücadelede şehri ve halkı koruyabilecek durumda değillerdi (Sungurluoğlu, 1958, I: 159).

Mamuretü'l-aziz Vilayeti'ne bağlı Eğin kazasında 6 Ekim 1895 tarihinde bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir (Gürün, 1983: 156; Süslü, 1990: 58-59). Bazı kaynaklarda Palu kazasındaki olayların 11 Kasım 1895 tarihinde meydana geldiği (Fillian, 1896: 267) yer olsa da aslında Palu'daki ilk karışıklıkların Ekim ayının sonlarında meydana geldiği anlaşılmaktadır. Zira Serasker Rıza Paşa'nın 25 Ekim 1895 tarihli yazısında buna dair bilgilere ulaşmaktayız. Erzincan merkezli IV. Ordu Komutanlığı'ndan Seraskerliğe gönderilen bir takirde Harput'taki 26. Alay'a bağlı Dördüncü Tabur'dan bir bölüğün Palu'ya gönderilmesi için onay istenmiştir. Söz konusu bölüğün buraya sevk edilmesinin nedeni “*şu aralık kesb-i ehemmiyet eden*” vaziyet nedeniyle olduğu ifade edilmiştir. Bu talebin Diyarbakır Vilayeti'den IV. Ordu Komutanlığı'na iletildiği ayrıca dile getirilmiştir (BOA, A.) MKT. MHM. 636/5, s. 3).

Yazışmalarda “kesb-i ehemmiyet” ifadesiyle anlatılan vaziyet hakkında daha fazla bilgi yer almamıştır. Bu ifadeden hareketle bir hareketliliği yaşandığı veya heyecanın hâsıl olduğu söylenebilir. Bu telgraftan kısa bir süre sonra merkeze gönderilen yazılar hadisenin ciddiyetine işaret etmektedir. Nitekim Diyarbakır Valisi Enis Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 4 Kasım 1895 tarihli telgrafında bu durum açıkça görülmektedir. Vali Enis Bey, Dersim ve Kığı taraflarındaki birtakım Kürtlerin Palu kazasındaki Ermeni köylerine saldırıya başladığını haber vermektedir. Bu durum karşısında Dersim ve Kığı taraflarındaki Kürtlerin bu taraflara saldırılarına meydan verilmemesi ve herhangi bir uygunsuzluğun yaşanmaması için Mamuretülaziz ve Erzurum vilayetlerine vaziyetin iletildiği ve buralardan asker istenildiği dile getirmiştir (BOA, DH. ŞFR, 183/41, s. 1).

Kığı'nın bu dönemde Erzurum'a, Dersim'in Mamuretülaziz vilayetine bağlı olması doğal olarak bu vilayetlerle bağlantı kurmayı gerektirmekteydi. Bu nedenle Diyarbakır Valisi Enis Bey ile vilayetteki askeri makamların bu şekilde tedbirler alma yoluna gittiği görülmektedir. Alınan bu tedbirlere rağmen Palu'daki ilk olayları 6 Kasım 1895 günü yaşandığı görülmektedir. Nitekim Maden Mutasarrıflığı'nın vilayete gönderdiği 6 Kasım 1895 tarihli telgrafında mutasarrıflığa bağlı Palu kazasında bazı “*igtişâşât zuhur eylediği*” bildirilmiştir. Meydana gelen durum dönemin en yaygın tanımı ile karışıklıklar anlamındaki igtişâşât tabiri ile tanımlanmıştır. Her ne kadar Palu'da karışıklıkların çıktığı öğrenilmişse de bu sırada telgraf hatlarının bozukluğu nedeniyle yeterli malumat alınamadığı, bunun üzerine sancak merkezinden “*süvari-i mahsus*”

çıkarılarak hadisenin mahiyeti öğrenilmeye çalışılmıştır (BOA, DH. ŞFR, 183/83, s. 1; BOA, Y.PRK.UM, 33/36, s. 1). Bir gün sonra Vali Enis Bey tarafında Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta olayın mahiyeti hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

“Ermenilerin ifsâdâtı üzerine Palu’da da bir hadise vukuu haber alındığı arz olunmuştu. Bugün mahallinden gelen telgrafta Ermenilerin kilisede bi’l-ictimâ İslam mahallâtına kurşun atmaları İslamları mukabeleye mecbur eylediklerinden Ermenilerden üç vefat ve altı mecrûh ve İslamlardan yalnız üç mecrûh vuku’ bularak ittihâz-ı tedâbirle şimdi sükunet hasıl olmuş ve fakat etraftan toplanan Ekrad kasabaya ve kuraya hücum fikrinde bulunduklarından onların def’iyle uğraşılmakta olduğu bildiriliyor. Ekrad’ın def’i eşraf-ı mahalliye ve Palu’daki Şeyh Mahmut Efendi’den yazıldığı gibi mevcut kuvvetle devam-ı sükûna i’tina olunması cevaben mahalline yazılmıştır” (BOA, DH. ŞFR, 183/93, s. 1; BOA, Y. PRK. UM, 33/58, s. 1).

Erzincan’da 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından Seraskerlik’e gönderilen 7 Kasım 1895 tarihli şifreli telgrafta; Harput Kumandanlığından alınan telgrafta çünkü Salı gecesi saat iki raddelerinde Palu kasabasının ahali-i İslamiye’si camide iken Ermeni hanelerinden beş el silah atılması üzerine İslam’dan bir takımı silaha sarılmış ise de men’ edildiği ve ertesi gün Ermeniler umumiyetle dükkânlarını açmayıp münasip mahallerde ictimâ’ ve birkaç el de silah atması üzerine karışıklık zuhur ederek ve her taraftan silah atılarak iğtişâşat kesb-i cesâmet eylediği ve dükkânlarda zayıat olmadığı ve nüfusça telefât cüzi olup netice-i tahkikatın bildirileceği ve orada asker var ise de gayri kafi olduğu işaret olunmağla silah altına alınmakta olan Hankendi taburundan bir bölüğün hemen mevki-i mezkure gönderilmesi ve her türlü tedabir-i lazimenin ifasıyla men’-i şuriş esbabının istikmalî cevaben yazıldığı arz edilmiştir (BOA, Y.MTV, 131/72, s. 2).

Diyarbakır Valisi Enis Bey’in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 12 Kasım 1895 tarihli telgrafında; iki günden beri Palu kasabasının etrafında toplanan Ekrad’ın çünkü gün kasabaya duhul ile ikâ’-ı şuriş eyledikleri ve iğtişâşatın henüz neticesi malum olmamış ise de yağmaya devam eylemekte olup, bu şuriş sebebiyle zarurete düşenlerin ianesine hükümetçe bakılmakta olduğu bildirilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 183/134, s. 1; BOA, Y.PRK.UM, 33/78, s. 1). Bu günlerde merkeze gönderilen telgraflarda “Diyarbakır, Mardin, Maden, Siverek, Silvan, Lice şehir ve kasabalarında vukuat yoktur” ifadesi kullanılmasına rağmen bir türlü Palu’da olayların önünün alınamadığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır Valisi Enis Bey’in Dahiliye Nezaretine gönderdiği 13 Kasım 1895 tarihli telgrafında; Palu kazasında bir iki tüfek atmakla zuhûr-ı iğtişâşata sebep olan Karamyas oğlu Agop tevkif edilerek tahkikat-ı lazıme icra olunmakta dile getirilmiştir (BOA, DH.ŞFR, 184/5, s. 1; BOA, Y.PRK.UM, 33/87, s. 1).

6. Alınan Tedbirler ve Olayların Yankıları

1895 yılı olaylarında meydana gelene mağduriyetleri ortadan kaldırmak ve hayatın normalleşmesini sağlamak için önemli tedbirlerin alındığı belgelere yansımıştır. Bu kapsamda aşiretlerin korkusundan şehir merkezlerine sığınan kişilerin yerine iadesi, suça bulaşan kişilerin tespit edilerek yargılanması, kargaşa esnasında gasp edilen mal ve eşyaları tespit edilerek sahiplerine iadesi, kaçırılan kadın ve çocukların bulunarak sahiplerine iade edilmesi, gasp edilen ve işletilen mülklerin gerçek sahiplerine teslim edilmesi, zarar gören hane ve ibadet yerlerinin tamir edilmesi gibi tedbirler alınmıştır. Bununla birlikte toplumsal ve ekonomik hayat normalleşene kadar mahalli idareler tarafından yemek ve giyecek yardımları yapılmıştır. Bununla birlikte bölgede bulunan Amerikan, İngiliz, Alman ve Fransız misyoner ve konsoloslar da önemli yardımlarda bulunmuşlardır (BOA, DH.TMIK.M, 7/35, s. 2). Ancak bu devletlerin yardım yapma şekilleri ve bu süreçte mağdur olan özelde Ermeniler için takip ettikleri politikalar ciddi rahatsızlıklara ve şikâyetlere neden olmuştur. Ermeni olayları sonrasında mağdur olan kişilere yardım yapılmıştır. Osmanlı Devleti tarafın uzun süre bu mağdur kişilere yardım yapılmakla birlikte zaman zaman bölgede bulunan misyonerler tarafından da bir takım yardımlar yapılmıştır. Bu arada gerek devlet eliyle yapılan yardımlarda aksamalar olduğu yönünde ve gerekse de misyonerler eliyle yapılan yardımların engellendiği yönünde şikâyetlerin olduğu kayıtlara yansımıştır (BOA, DH.ŞFR, 187/26, s. 1).

1895 Ermeni olayları sonrasında Palu kazasında Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki bir takım hadiselerin yer yer devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu hadiselerin önceki olayların devamı mı olduğu yoksa başka sebeplerden mi meydana geldiği hakkında belgelerde aydınlatıcı bilgiye rastlanmamıştır. Ancak siyasi nedenlere dayanmasa da kısa bir süre önce iki toplum arasında yaşanan hadiselerin tarafları gerdiğini ve tarafları hasım haline getirdiğini söylemek mümkündür. Diyarbakır Valisi Enis Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 2 Mart 1896 tarihli telgrafında Kürtler ile Ermeniler arasında meydana gelen bir çatışmaya değinilmiştir. Palu kazasına bağlı bir köyde bir Müslüman'ın iki Ermeni tarafından katledildiği müteakiben bilmukabele iki Ermeni'nin Kürtler tarafından öldürülmüştür. Vaziyetin öğrenilmesi üzerine derhal bu köye "memur-ı mahsus gönderilerek tahkikat-ı lazıme" yapılmış ve durumun kontrol altına alınmıştır. Olaya sebebiyet veren "maznun ve mütecasir" kişiler yakalanarak adliye sevk edilmiştir. Maden Mutasarrıflığı bu kişiler hakkındaki yasal sürecin devam ettiğini söylemekle birlikte tahkikat ve muhakemenin serian neticelendirilmesi ve bundan böyle bu gibi vukuatın tekrarına meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alındığı ilgililerin uyarıldığını ilave etmiştir (BOA, DH.ŞFR, 188/64, s. 1).

Bu süreçte Palu'daki Ermenilerin Müslümanların baskısına maruz kaldığı yönünde İngiliz Sefareti tarafından Sadaret'e muhtıralar gönderilmiştir. Sadaret'ten Diyarbakır'a gönderilen 22 Nisan 1896 tarihli yazıda Palu civarında

Ermenilerin Müslümanlar tarafından ziraattan men ve hayvanlarını gasp edildiği yönündeki iddialar dile getirildikten sonra “*müdahalenin sıhhati halinde izale ve hayvanların geri alınarak sahiplerine iadesi*” istenmiştir (BOA, A.) MKT. MHM. 637/26, s. 1). Bu konuda Maden Mutasarrıflığı’ndan vilayete gönderilen 27 Nisan 1896 tarihli yazıda İngiliz Sefareti tarafından iddia edilen hususların “*makrun-ı hakikat*” olmadığı aksine iğtişaş esnasında çift hayvanları zayi olanların bir kısmının bulunarak sahiplerine teslim edildiği, geri kalanının da bulunmasına çalışıldığı dile getirilmiştir (BOA, A.) MKT. MHM. 637/26, s. 2). Maden Mutasarrıflığı’nın bu telgrafında her ne kadar iddiaların gerçeği yansıtmadığı dile getirilmişse de “*iğtişaş*” esnasında bazı Ermenilerin çift hayvanlarının Müslümanlar tarafından gasp edildiği açıkça görülmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki o da bazı Kürt aşiretlerinin rutin denebilecek şekilde yaptığı yağma ve talanların sadece Ermenilere mahsus olmadığı başka aşiret ve yerleşik Müslümanlara da yapıldığı gerçeğidir (BOA, A.) MKT. MHM. 722/1, s. 1). Ermenilerin mağduriyetine dair gerek Ermeni din adamları ve gerekse de misyonerler tarafından telgraflar çekilmiştir. Bunun üzerine vilayetin dikkati çekilerek gerekli tedbirlerin alınması ve mağduriyetlerin giderilmesi yönünde talimatlar verilmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti 23 Mart 1896 tarihinde Diyarbakır Vilayeti’ne gönderdiği telgrafta söz konu iddialara değindikten sonra “*vaka-i iğtişâştâ mutazarrır olanlara*” gerekli kolaylığın gösterilmesi istenmiştir (BOA, DH. TMIK. M, 30/9, s. 2).

Bu süreçte Palu Ermeni Murahhas Vekili olan İznik Efendi’nin tutumu uzun süre kazada gerginliğin devam etmesine neden olmuştur. Ermeni olayları sonrasında Palu Murahhasa vekili olan İznik Efendi’nin Ermeni Patrikhanesi’ni gönderdiği şikâyet telgraflarından mahalli idareciler sert bir şekilde eleştirilmiş ve bazı ithamlarda bulunulmuştur. İznik Efendi’nin 1895 olaylarının meydana getirdiği sıkıntıları istismar ettiği ve adeta sürekli felaket tellallığı yaptığı görülmektedir. Bu dönemde uzun süre Diyarbakır Valiliği yapan Mehmet Halit Bey’in merkeze gönderdiği telgraflarda Murahhas Vekilinin iddialarının asılsız olduğu ileri sürülmüştür. Bu kapsamda birkaç telgrafta bunun görmeye çalışacağız. Bu kapsamdaki telgraflardan birisi Halit Bey’in Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 29 Aralık 1898 tarihli telgraftır. Bu telgraf, İznik Efendi’nin Palu’da çok sayıda insanın telef olduğu ve af kapsamındaki vergilerin zorla alındığı yönündeki iddialarına cevap mahiyetindedir. Halit Bey, Murahhasa Vekili’nin iddia ettiğinin aksine Palu kazasında “*şimdiye kadar ne öyle şiddetli ihtiyaç oluşu, ne de bir guna telefât vukunun aslı olmadığı, Ermenilerin ödemesi gereken bedelât-ı askeriye’yi ödemedikleri gibi mağdur ve ihtiyaç sahibi Ermenilere tohumluk tedariki için onlara ikrâz (borç verme) olunan meblağın henüz alınmadığını*” dile getirmiştir. Ancak buna rağmen sürekli şikâyetle bulunan ve bu ahaliyi bu yönde yönlendiren Murahhasa Vekili’nin bu tutumu dikkat çekmektedir. Murahhas Vekili İznik Efendi bununla Ermenilere yardımların sürekli yapılmasını ve onların ödemesi gereken bedelat-ı askeriyelerinin tamamen kaldırılmasını amaçlamaktadır. Vali Halit Bey, telgrafın sonunda aşar bedellerini bahane ederek Ermenileri devlete karşı tahrik eden ve

deyim yerindeyse felaket tellallığı yapan Palu Ermeni Murahhasa Vekili İznik Efendi'nin “*efkâr-ı müfside eshabından*” olduğu, bu nedenle görev yerinin değiştirilmesini istemiştir (BOA, DH.ŞFR, 230/83, s. 1).

Palu Ermeni Murahhasa Vekili İznik Efendi'nin hal ve hareketlerin ciddi bir rahatsızlık duyulduğu Palu kazası, Maden mutasarrıfı ve Diyarbakır valisinin yazışmalarında açıkça görülmektedir. Belki de İznik Efendi hakkında en ciddi suçlamanın Diyarbakır Valisi Halit Bey'in 9 Mart 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda dile getirilmiştir. Bu yazıda Palu'da istihdam edilen gayrimüslim polislerden Cebib Efendi ile işbirliği yaparak bazı zararlı faaliyetlerine değinildikten sonra şu suçlamada bulunulmuştur: “*Âmâl ve mekâsıdı idare-i adile-i Osmaniye altındaki Ermenileri merhamet-i ecnebiyeye şayan göstermek*” (BOA, DH.ŞFR, 232/132, s.1; BOA, DH.TMIK.M, 67/14, s.1; BOA, Y.PRK.UM, 45/13, s. 1).

Bu ifade İznik Efendi'nin sadece yerelde Ermenileri Müslümanlara ve devlete karşı kıskırtmakla kalmadığı asılsız bilgilerle Ermeni Patrikhanesini yönlendirmeye çalışmadığı bunun yanı sıra Palu'dan İstanbul'daki büyük devletlerine servis edilen iddiaların da oluşturulmasında İznik Efendi'nin etkili olduğu ima edilmektedir. Yine bununla İngiliz, Amerikan, Alman veya Fransızların Ermeniler için kurtarıcısı olarak Ermenilere telkin edildiğini böylece büyük bir heyecan ve ümitle Ermeni gençlerinin ihtilale davet edildiği akla gelmektedir. İznik Efendi'nin Palu'da bulunduğu bu yıllarda Palu ile ilgili iddiaların ve batı kamuoyuna yansıyan haberlerin sayısı ve içeriği bunu doğrulamaktadır. Bu süreçte Palu'ya uğrayan Batılı siyaset adamı, misyoner ve gezgin buraya yönelik tutumları dikkatten kaçmamaktadır. Bu dönemde Palu ile ilgili gelişmeleri okuyan ve kısmen 19. yüzyılda Şark vilayetlerinki kargaşalıkları yakından takip eden birisi için Palu birçok yönüyle Ermeni ihtilal hareketleri açısından önemli bir yere sahip olan Zeytun'a veya Sason'a çok benzemektedir.

Sonuç

1890-1900 yılları arasında başta doğu vilayetleri olmak üzere birçok vilayette Ermeniler ile Müslümanlar arasında ciddi huzursuzluklar yaşanmıştır. Bu dönemde Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Palu kazası, İngiliz, Amerikan ve Rus misyoner ve konsolosluk görevlilerinin bölgede en fazla önem verdiği yerlerden olmuştur. Bu nedenle Palu'da Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkiler birçok yerleşim merkezinden önce bozulmaya başlamıştır. Bazen din adamı ve konsolosluk görevlisi bazen de başka kılıklar altında Palu ve çevresine gelen kişiler, bölgedeki Ermenileri Osmanlı idaresine karşı koymaya teşvik etmiştir. Ermenilerin bu taşkınlıkları ve özellikle 1895 yılı yaz aylarından itibaren başta Diyarbakır olmak üzere çevre vilayetlerde meydana gelen olaylar Palu ve çevresine de sirayet etmiştir. Bu nedenle Palu ve çevresinde de yer yer karışıklıklar ve olaylar meydana gelmiştir. Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelen bu olaylarda her iki taraftan da hayatını kaybedenler ve zarara

uğrayanlar olmuştur. Her ne kadar Osmanlı Devleti aldığı tedbirlerle mağduriyetleri gidermeye ve ilişkileri normalleştirmeye çalışmışsa da iki toplum arasındaki gerginlik zaman zaman devam etmiştir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİV BELGELERİ

BOA, A.) MKT. MHM. 609/28; BOA, A.) MKT. MHM. 636/5; BOA, A.) MKT. MHM. 637/26; BOA, A.) MKT. MHM. 722/1; BOA, DH. MKT, 409/55; BOA, DH. MKT, 411/73; BOA, DH. MKT, 432/25; BOA, DH. ŞFR, 176/132; BOA, DH. ŞFR, 176/77; BOA, DH. ŞFR, 177/28; BOA, DH. ŞFR, 179/82; BOA, DH. ŞFR, 180/10; BOA, DH. ŞFR, 180/15; BOA, DH. ŞFR, 180/32; BOA, DH. ŞFR, 180/6; BOA, DH. ŞFR, 183/134; BOA, DH. ŞFR, 183/41; BOA, DH. ŞFR, 183/83; BOA, DH. ŞFR, 183/93; BOA, DH. ŞFR, 184/5; BOA, DH. ŞFR, 187/26; BOA, DH. ŞFR, 188/64; BOA, DH. ŞFR, 190/40; BOA, DH. ŞFR, 230/83; BOA, DH. ŞFR, 232/132; BOA, DH. TMIK. M, 30/9; BOA, DH. TMIK. M, 67/14; BOA, DH. TMIK. M, 7/35; BOA, MF. MKTM, 499/43; BOA, Y. MTV, 131/72; BOA, Y. PRK. BSK, 43/22; BOA, Y. PRK. UM, 33/36; BOA, Y. PRK. UM, 33/58; BOA, Y. PRK. UM, 33/78; BOA, Y. PRK. UM, 33/87; BOA, Y. PRK. UM, 45/13; BOA, A.MKT. MHM, 750/13; BOA, BEO, 343/25675; BOA, BEO, 56/4166; BOA, DH. MKT, 147/34; BOA, DH. MKT, 1695/80; BOA, DH. MKT, 1848/79; BOA, Y. A. HUS, 242/13; BOA, Y. Mtv, 44 / 54; BOA, Y. PRK. UM, 20/11; BOA, Y.A.HUS, 237/94; BOA, Y.PRK. ASK, 106/12; BOA, Y.PRK. ZB. 16/33

KİTAP ve MAKALELER

Diyarbakır Salnameleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Haz: Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul 1999, C. III, IV.

FİLLİAN, George H., (1896, *Armenia and Her People*), American Publishing Company, Harfard Conn.

GÜRÜN, Kamuran, (1983, *Ermeni Dosyası*), TTK, Ankara.

KILIÇ, Orhan, (1989, ‘XIX. Yüzyılda Harput’ta Misyoner Faaliyetleri’, *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)*, c.3,s.1, s.119-137.

SUNGURLUOĞLU, İshak, (1858, *Harput Yollarında*), Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul.

SUNGURLUOĞLU, İshak, (1959, *Harput Yollarında*), Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul.

SÜSLÜ, Azmi (1990, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van.

ŞİMŞİR, Bilal, (1989, *British Documents On Ottoman Artmenians*), TTK, Ankara.

ULUTÜRK, Muammer, (2013, Harput’ta Bir Misyoner: Crosby Howard Wheeler (1823-1896) ve A Bouquet From Our Missionary Garden (Misyoner Bahçemizden Bir Demet) Adlı Eseri Üzerine), *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Fırat Üniversitesi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, s. 33-64